

Csonka Csilla

Az irányhármasság és a magyar mint idegen nyelv

A magyar nyelv irányhármasságáról általában

A magyar nyelv tipológiai jellemzői között (magánhangzó-harmónia, első szótagi hangsúly, kétféle igeragozás, szabad szórend stb.) mindig felbukkan az *irányhármasság* kategóriája is. Vizsgáljuk meg most ezt a jelenséget a *magyar mint idegen nyelv* tanításának szempontjából! Az irányhármasság nyelvünk több területén jelentkezik, tetten érhetjük:

1. a határozóragok között (pl. -ba/-be, -ban/-ben, -ból/-ből stb.),
2. a határozóragos főnevek között (pl. házba, házban, házból stb.),
3. a határozóragos mellékevek között (pl. a dobozban, a sárgában),
4. a határozóragos számnevek között (pl. néhány országban, talán ötben),
5. a határozóragos névmások között (pl. kiben, mibe, magamra, magamban stb.),
 - a) a személyes névmások határozóragos alakjai közt (pl. belém, bennem, belőlem stb.),
 - b) a mutató névmások határozóragos alakjai között (pl. ebbe, abba, ebben, ebből stb.),
6. a névutók között (pl. alá, alatt, alól stb.),
7. a névutók személyragos alakjai között (pl. mellém, mellett, mellőlem stb.),
8. a határozószók,
 - a) a valóságos határozószók között (pl. ki, kint, kintről stb.),
 - b) a névmási határozószók között (pl. ide, itt, innen stb.) és
9. az igekötők között (pl. kimegy, kint van, bejön stb.).

Ez a „hármasság” átsugárzik az *időféle*, valamint a *mód- és állapotféle határozókra* is, s ezek között is felállíthatók ilyen korrelációk.

A nyelvtanulás/-tanítás kezdetén az *irányhármasság*ot illetően szép, teljes és jól demonstrálható jelenségekkel találkozunk, később egyre több lesz a fehér folt, a végig nem vihető logikai sor.

Nyelvpedagógiai megfontolásból a tanítás folyamatában az egyszerűtől haladunk a bonyolultabb felé, így természetesen az sohasem fordulhat elő

(leszámítva talán a tanártréningeket), hogy ezt a jelenségegyüttest a fent említett sorrendben, s a későbbiekben vázolt részletességgel egyszerre megtaníthatnánk.

A *hol? honnan? hova?* sorrendiségéről

A három alapkérdés: **hol? honnan? hova?** sorrendjének felállításában különbség van a magyaroknak készült leíró nyelvtanok, a külföldieknek készült nyelvkönyvek és a *magyar mint idegen nyelv* tanítási sorrendisége között.

A magyar anyanyelvűeknek készült leíró nyelvtanok az *irányhármasságról* beszélve leginkább a **honnan?** (előzményhatározó), **hol?** (tartamhatározó), **hova?** (véghatározó) sorrendet használják, amely logikusan átvezet mind az *időféle határozók* (**mióta? mikor? meddig?**), mind a *mód- és az állapotféle határozók* hármas szemléletéhez. Ennek fényében a *módféle határozóknál* van *okhatározó* (**miért? mi okból?**), *módhatározó* (**hogyan?**) és *célhatározó* (**miért? mi célból?**), az *állapotféle határozóknál* pedig van *eredet-határozó* (**miből?**), *állapothatározó* (**hogyan?**) és *eredményhatározó* (**mivé?**).

A nem magyar anyanyelvűeknek készült nyelvkönyvek (nyilván nyelvpedagógiai megfontolásból) leginkább a **hova? hol? honnan?** sorrendet használják, talán azért, mert vizuálisan ez a sorrend demonstrálható a leglogikusabban.

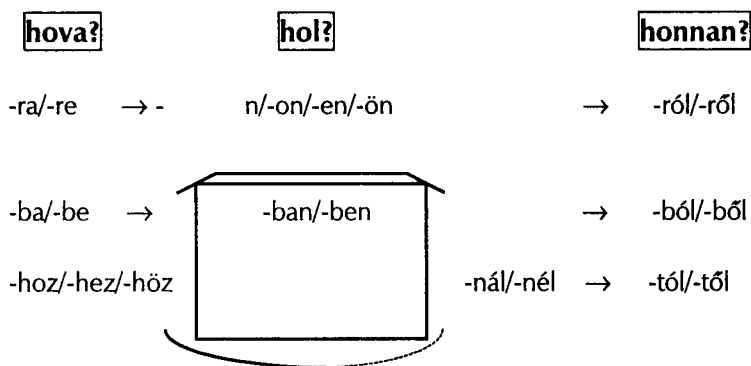
A tanítási folyamatban azonban biztos, hogy először a **hol?** kérdésre felelő *határozószók*, *határozóragok* és *névutók* tanítása történik meg, mert ezek használatához elegendő a létigének, illetve néhány alapigének az ismerete (vö. lenni/van, áll, ül, sétál, szalad, fut, telefonál stb.). Ezt követik a **hova?** kérdésre felelők, amelyek használatához már szükség van az igekötős igék, s azok szórendi szabályainak ismeretére is. A **honnan?** kérdésre felelők kerülnek a harmadik helyre, miközben vissza-visszatérünk az első kettőre is.

1) A határozóragok

A kilenc ragot (lásd 1. ábra) a nyelvészeti szakirodalomban összefoglaló néven *névszói határozóragoknak* vagy *esetragoknak*, s ezen belül is *irányhármassági ragoknak* nevezik, de van külön-külön is megnevezésük. Ezek a **megnevezések** azonban teljesen feleslegesek, mára már alig van nyelvkönyv, amely megemlítené, de azért jó, ha mi, tanárok tudjuk mind a latin, mind a magyar nevüket: *-ban/-ben*: „inessivus” „bentlevés vagy belviszony eset”, *-n/-on/-en/-ön*: „superessivus” „rajt(a)levés eset”, *-nál/-nél*: „adessivus”

„ottlevés vagy közelében levés eset”, *-ba/-be*: „illativus” „behelyezés vagy belső közelítő eset”, *-ra/-re*: „sublativus” „ráhelyezés eset”, *-hoz/-hez/-höz*: „allativus” „közelítés vagy külső közelítő eset”, *-ból/-ből*: „elativus” „kihelyezés vagy távolító eset”, *-ról/-ről*: „delativus” „lehelyezés vagy eltávolítás eset”, *-tól/-től*: „ablativus” „távolítás vagy távolító külső helyviszony eset”.

Az **alakvariánsaik** többségében népiesek vagy régiesek: *-ból/-ból ~ -bul/-bül*, *-tól/-től ~ -tul/-tül*, *-ról/-ről ~ -rul/-rül*, de az már köznyelvi jelenség, hogy a *-ban/-ben* helyett sokszor a *-ba/-be* ragpárt használjuk (pl. „a garázsba vagyok”).

1. ábra

2) A főnevek határozóragos alakjai

A *határozóragok* minden főnévhez hozzájárulhatnak, s ideális esetben (pl. a „ház”, a „könyv”, a „doboz” stb. szavak esetében) az irányhármasságot mindhárom állapotnál – a „bent-, a rajt- és a mellette levésnél” is – ki tudjuk fejezni a kilenc rag segítségével.

Vannak azonban olyan köznevek, s nem is kevesen, amelyek a „bent levés” állapotát a superessivusi *-n/-on/-en/-ön* raggal fejezik ki, s ezek a főnevek *-ban/-ben* raggal (helyet jelölő funkcióban) nem is kapcsolódhatnak, pl. **hol?** *postán*, *egyetemen*, *követségen*, *rendőrségen* stb. Ugyanez a jelenség figyelhető meg egyes földrajzi neveknél is, pl. *Magyarországon*, *Korzikán*, *Budapesten*, *Hollókőn* stb. Ezekben az esetekben a **hova?** és a **honnan?** kérdésre felelő ragok is az ún. „partner ragok”, azaz „*postára*, *postáról*”, *Magyarországra*, *Magyarországról*” stb.

Az *-n/-on/-en/-ön* és a *-ba/-be* tehát bizonyos esetekben a *-ban/-ben* helyére lép, de fordítva ez sohasem fordul elő.

Ehhez a problémakörhöz tartozik még a **hol?** kérdésre felelő régies *-t/ -ott/-ett/-ött* esetragunk is azzal a megjegyzéssel, hogy a **hova?** és a **honnan?** kérdésre felelő párjaikat ők is a meglévő készletből formálják: Győrbe-Győrött~Győrben-Győrből, Vácra-Vácott~Vácon-Vácról stb. Köznyelvi példa erre a jelenségre csak néhány van, pl. oldalra – oldal – oldalról; erre a helyre – e helyt – erről a helyről stb.

Bizonyos szavaknál a **hol?** (inessivus) kérdésre a *-ra/-re* rag felel, pl. „nyugatra jobb az élet”, „balra van a lift” stb., valamint a **hova?** kérdésnél felbukkan a *-nak/-nek* esetrag is, pl. „a Dunának megy, a mezőnek indul, nyugatnak fordul” stb.

3) A melléknevek határozóragos alakjai

A *melléknevek* (és a *számnevek*) szuffigálhatósága nagyon kényes téma, mert a nyelvtanítás kezdő fokán szinte kizárólag olyan mondatokat használunk, amelyekben a melléknév (előálló) jelzői funkcióban van. Ekkor a melléknevek nem kapnak semmilyen toldalékot, pl. „a régi házban”, „az új házban” stb. Vannak azonban olyan szintaktikai helyzetek, amikor a melléknév is kap végződést a hátravetett jelzői helyzetben, pl. „a házban, a régiben”, illetve amikor jelentéssűrítés lép fel, pl. „Az új házban a fiatalok laknak, a régiben az öregek.” Ezek azonban csak a nyelvtanítás későbbi szakaszában kerülnek sorra, ahogy a főnevesült melléknevek is, pl. „Jóban-rosszban együtt voltak.”

4) A számnevek határozóragos alakjai

A *számnevek* toldalékolására nagyjából-egészéből ugyanazok a szabályok érvényesek, mint a melléknevekre, s a nyelvtanulás kezdetén itt is olyan mondatokat használunk, amelyekben a számnév számjelzői funkcióban van, s ennek megfelelően jelöletlen, pl. „Három házban van kutya.” Csak később jönnek az olyan mondatok, amelyekben a számnév jelentéstömörítőes funkcióban van, pl. „Három házban van kutya, kettőben nincs.”

5) A névmások határozóragos alakjai

A névmások közül egyesek minden megszorítás nélkül megkaphatják ezeket a határozóragokat (is), s így hármas korrelációba állíthatók. Megkaphatják például a személyes névmások (pl. énbennem, tebened stb.), a visszaható névmások (pl. magamban, magadban stb.), a birtokos névmások (pl. az enyémben, a tiedben stb.), valamint a kölcsönös névmások (pl. egymásban, egymásról stb.).

A kérdő névmásoknál (ki? mi? milyen? hány? stb.) a toldalékolhatóság milyensége attól függ, hogy főnévi, melléknévi vagy számnévi kérdő névmásról beszélünk-e. A főnévi kérdő névmásokat toldalékoljuk (pl. kiben? miben? kikről? mikből? stb.), míg a melléknévi és számnévi kérdő névmásoknál a szuffigálás attól függ, hogy a névmás jelzői helyzetben van-e, pl. „Milyen házban laksz?“, „Hány házban laktál már?“ vagy jelentéstömörítőes funkcióban, pl. „Milyenben laksz?“, „Hányban laktál már?“ Nagy vonalakban ugyanez vonatkozik a melléknévi és számnévi mutató névmásokra (pl. ilyen, olyan, ennyi, annyi stb.), valamint a határozatlan, az általános és a vonatkozó névmásokra, amelyek lehetnek főnéviek, melléknéviak és számnéviak (pl. valaki, valamilyen, valahány, bármi, mindenki, aki, ami stb.).

A magyar mint idegen nyelv tanításakor módszertani megfontolásokból két névmással mindig külön is kell foglalkozni, a személyes névmással és a főnévi mutató névmással.

5. a) A személyes névmások határozóragos alakjai

A személyes névmások határozóragos alakjai (pl. bennem, rajtad, nála, ránk, hozzátok, róluk, tőlük stb.) a tanítás folyamatában közvetlenül sosem követik sem a személyes névmások, sem pedig a határozóragok tanítását. Ennek több oka is van, de a legfontosabb az, hogy használatukhoz már nagyon sok igének az ismerete szükséges, hiszen közülük sok forma szinte csak vonzatstruktúrában fordul elő.

Megnevezésük komoly terminológiai problémát vet fel, sokáig csak a rendkívül nehézkes „a személyes névmások személyragozott alakja“ vagy a „személyes névmások határozóragos alakjának“ terminus technicus volt az elfogadott. Mára már a legitim magyar leíró nyelvészetre is jellemző a terminológiai sokszínűség, ezért nyugodtan nevezhetjük a magyar mint idegen nyelv gyakorlati nyelvtanaiban ezt a paradigmásort a „határozóragos személyragozott alakjainak“.

A köznyelvi **alakvariációk** több típusba oszthatók. Az egyik a *rám, rád, rá* stb. névmás egész paradigmáját érinti, az alakvariáns a *reám, reád, reá* stb. A másik minden egyes szám harmadik személyű alakot illet a **hova?** kérdésre felelvén: *belé~beléje, rá~rája~reája, hozzá~hozzája*. A köznyelv is használja ezeket a formavariációkat, s diákjaink is felfigyelnek rájuk (vagy reájuk?). A harmadik típus a hangsúlyos helyzet, azaz a személyes névmással való kombináció: *énbennem, tebenned, énrám, terád* stb. Ebben a paradigmában a többes szám harmadik személynél az „ők” helyett az „ő” jelenik meg: *őbennük, őrájuk, őhozzájuk* stb. Van nyelvjárási alakvariáció is, de a köznyelvben ez alig fordul elő: *rólam~rúlam, tőlem~tülem* stb.

A mindennapi beszédben az egyes alakok nem egyformán gyakoriak, de a vonzatoknál mindegyikre, még a legritkébbakra is szükség van, pl. *vki szerelmes vkibe, vki él vkiből, vki bízik vkiben* stb.

5. b) Az *ez/az* mutató névmások határozóragos alakjai

A főnévi *mutató névmások* önmagukban természetesen nem állíthatók az *irányhármasság* szerint korrelációba, ők magukban csak a közelre, illetve a távolra mutató jelölését képesek visszaadni, de toldalékolt formáik megfelelnek az *irányhármasságnak* (pl. *ebbe/abba ↔ ebben/abban ↔ ebből/abból* stb.). Ezen alakokat több okból is külön meg kell tanítanunk. A egyik oka a hasonulás. Az *ez/az* névmásoknak a határozóragokkal való kapcsolódásakor egyes számban hasonulás, még hozzá regresszív hasonulás lép fel: *ez+ben>ebben, az+ból>abból* stb.

A másik oka a velük való külön foglalkozásnak a mondatban elfoglalt helyük. A magyarban az elől álló jelző mindig jelöletlen, de ha ebben a funkcióban az *ez/az* mutató névmás van (ún. kijelölő jelzőként), az felveszi az utána következő szó toldalékát, pl. „*ebben a házban*”, „*ebből a házból*” stb.

Természetesen mindez vonatkozik azokra a névmásokra is, amelyek a mutató névmásból ágaznak el, pl. „*ugyanaz, ugyanez*”, „*mindaz, mindez*” stb.

6) A névutók

hova?	hol?	honnan?
alá fölé mellé mögé köré elé közé felé	alatt fölött/felett mellett mögött körül előtt között/közt -	alól fölül mellől mögül (körül) elől közül felől
vmivel szembe vmin túlra vminek az irányába	vmivel szemben vmin túl vminek az irányában	(szemből) vmin túlról vminek az irányából

2. ábra

Az első hét helyet jelölő, nem ragvonzó *névutó* nagyon szép hármaskorrelációba rendeződik, de a nyolcadik, a *felé-felől* már nem rendelkezik a **hol?** kérdésre felelő alakkal. A később tanítandó névutók között is szép számmal találhatók olyanok, amelyek megfelelnek az irányhármasság kritériumának (vö. 2. ábra).

A köznyelvi **alakvariánsok**: a *fölött-felett* (de a **hova?** és **honnan?** kérdésnél csak a *fölé*, *fölül* alak a helyes), valamint a *között-közt*.

7) A névutók személyragozott alakjai

A *névutók* ragozása, amely személyragozás típusú, nagyon sok hasonlóságot mutat a határozóragok (? személyes névmások) ilyen típusú ragozásával, csak lényegesen egyszerűbb annál. Tanításakor már lehet csoportokat felállítani, s nem kell mindegyiket külön-külön megtanítani.

A névutók 4+1 típus szerint **személyragozódnak**, az 1) *alá* típus, 2) *fölé* típus, 3) *alatt* típus, 4) *fölött* típus és az 5) *velem szembe(n)* stb. típus. A személyragozásokban is vannak **alakvariációk**, illetve **kivételek**: *körül-körülöttem-köröttem*, *körülötted-körötted* stb. és a *között-közöttem-köztem*, *közötted-közted* stb. A **hova?** kérdésre felelő egyes szám harmadik személyű alakok két formában élnek: *alá-alája*, *fölé-föléje*, *mellé-melléje*.

A *vmivel szembe(n)* és a *vmin túl* mindenképpen később tanítandó, hiszen ezek már ragvonzó névutók, s ragozásuk is más szisztéma szerint törté-

nik: *velem szemben, veled szemben* stb., míg a *vmin túl* nem (személy)ragozható.

8) A határozószók

Mintha egy más világba csöppenne az ember, szinte őserdei állapotok uralkodnak a határozószók között. Az első és legegyszerűbb eseteket leszámítva tulajdonképpen beláthatatlan a sok (köznyelvben is) élő alakvariáció (vö. 3. ábra). Különösen érvényes ez a toldalékolt alakokra.

Toldalékolásukról elmondhatjuk, hogy némelyek megkaphatják a fokozás jelét, pl. *kint-kijebb, fent-feljebb, hátról-hátrább-leghátrább* stb., s ezek az alakok (igaz, nem mindig) ismét hármas korrelációba állíthatók, pl. *kijebbre-kijebb-kijebbről* stb. A fokozott alakok közt még több az alakvariáció, pl. *fontebb-feljebb-fejebb, hátrább-hátrébb* stb.

hova?	hol?	honnan?
8.1.) Valóságos határozószók		
ki(felé)	kint	kintről
be(felé)	bent	bentről
le(felé)	lent	lentről
fel(felé)	fent	fentről
hátra(felé)	hátról	hátrólról
haza(felé)	ittthon/ otthon/ odahaza	ittthonról/ otthonról/ hazulról
előre	elől	előlről stb.
8.2.) Névmási határozószók (<i>kérdő-, mutató-, vonatkozó-, általános- és határozatlan névmási határozószók</i>)		
hova?	hol?	honnan?
merről ?	merre?	merről?
ide / oda	itt / ott	innen / onnan
erre / arra	-	erről / arról
ahova	ahol	ahonnan
mindenhova	mindenhol / mindenütt	mindenhonnan
bárhova	bárhonnan	bárhonnan
valahova	valahol	valahonnan stb.

3. ábra

A határozószóknak viszonyragozásuk nincs, de egyesek kaphatnak határozóragokat, amellyel pontosítjuk a helyviszony jelölését, pl. *alulról, felülre, hazáig, idáig, odáig* stb.

Az **alakvariációk**, amelyek a szótárakban is benne vannak, szinte beláthatatlanul nagyszámúak, néhány példa a teljesség igénye nélkül: *itt-itten, ott-ottan, benn-bent-idebenn-idebent, kint-kinn-künn, arra-arrább-arrébb, oda-odább-odébb* stb.

A **tanításuk** nagyon nehezen lezárható, mert mind maguknak a határozószóknak, mind az alakvariánsoknak a száma nehezen meghatározható, s egész rendszerük igen nehezen feltérképezhető. Nehezíti a helyzetet az is, hogy számos köztük a többszófajú, pl. „Ide üljön le!”- *idejön*, (határozószó-igekötő), „Kívül tágasabb!” - „az országon kívül” (határozószó-névutó).

9) Az igekötők

Az *igekötők* rokonságot mutatnak a határozószókkal és a névutókkal is, s kis nehézséggel igekötős igékkel is demonstrálható, ha nem is az *irányhármasság*, de az irányultság (a közelítés és a távolítás) kategóriája, pl. *kimegy - kint van - bejön, felsétál - fent van - lesétál* stb.

A szófajok közti átjárhatóságot mutatja az is, hogy egyes igekötőket lehet fokozni is, de ekkor már értelemszerűen határozószókról beszélünk, pl. *idejön- idebb jön, odamegy- odább megy, hátramegy- hátrább megy* stb.

A *bele-, elé-, neki- és utána-* igekötők, amelyek egy speciális csoportot alkotnak, plasztikusan bizonyítják az igekötők többszófajúságát, pl. *vki beleszeret vkibe, elémeget vkinek, nekimeget vkinek, utánafordul vkinek* stb. Ha ezeknél az igekötős igéknél a határozó nem harmadik személyű, az igekötő és a vonzat együtteséből egy olyan formáció jön létre, amely megegyezik a személyes névmások, illetve a névutók határozóragos alakjával, pl. *vki belém szeret, vki beléd szeret, vki beleszeret vkibe* stb., *vki utánam fordul, vki utánad fordul, vki utánafordul vkinek* stb.

10) A hármas szemlélet az időféle határozóknál

A hármas szemlélet az időviszonyokba is besugárzik, s az *időféle határozók* esetében is lehet véghatározóról (**mikorra? meddig?** pl. *mára/máig, karácsonyra/karácsonyig, ötre/ötig* stb.), tartamhatározóról (**mikor?** pl. *ma, karácsonykor, ötkor* stb.) és előzményhatározóról (**mikortól? mettől? mióta?** pl. *mától, karácsonytól, öttől* stb.) beszélni. Tapasztalatból tudjuk, hogy ebből a legnehezebb a **mikorra?** tartalmát megmagyarázni a nyelvtanulóknak.

A hármas korreláció (ha nem is könnyen, de) a *mód- és állapotféle határozóknál* is felállítható, pl. *a pénzért ↔ a pénzzel ↔ a pénz miatt*, de ennek kifejtése már kívül esik a *magyar mint idegen nyelv* tanításának átlagos keretein.

Irodalom:

- A mai magyar nyelv rendszere I.II. Budapest, 1970.
Bencédy-Fábián-Rácz: A mai magyar nyelv. Budapest, 1971.
Keszler Borbála szerk.: Magyar grammatika. Budapest, 2000.
Adamikné, Jászó Anna szerk.: A magyar nyelv könyve. Budapest, 1995.
É. Kiss-Kiefer-Siptár: Új magyar nyelvtan. Budapest, 1998.
Balogh-Gálffy-J.Nagy: A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest, 1971.
Nyelvművelő kézikönyv. Budapest, 1980.
Nyelvművelő kézisótár. Budapest, 1996.